

Marko Oršolić

MARKSISTIČKA SOCIOLOGIJA RELIGIJE U JUGOSLAVIJI

Ne samo sociologiji religije nego i sociologiji uopće nije pridavana posebna važnost kako u predratnoj tako i prvih desetak godina u poslijeratnoj Jugoslaviji. Konstatacija Rudija Supeka, da »sociologija još uvijek traži mjesto u socijalističkom društvu«, jer je — nastavlja on — »dogmatizam morao odstupiti sa svojim zabranjivanjem sociologije kao nauke, ali nam je ipak ostavio svoje 'kukavičje jaje' — dogmatsku koncepciju sociologije« (Supek, 1969:7), ma koliko bila pesimistički obojena i polemički smišljena, ipak dobro karakterizira donedavna kretanja i rezultate jugoslavenske sociologije. Zbog toga se i ne treba čuditi, što je Veljko Korać u predgovoru drugog izdanja svog poznatog djela »Marks i savremena sociologija« obrazlažući zašto u svojoj knjizi nije razmatrao i razvoj jugoslavenske sociologije ustvrdio, da ne želi »donositi ocene o procesu koji je tek na početku« (Korać, 1968:6).

Koraćevo kvalificiranje jugoslavenske sociologije kao »procesa koji je tek na početku« može se potpuno adekvatno primijeniti na jugoslavensku sociologiju religije o kojoj ovdje želimo govoriti. Ali prije nego što pređemo na prikazivanje njezinih suvremenih tendencija, bacimo bar letimičan pogled na onu (jugoslavensku) tradiciju, koje je ona izdanak.

Etnološka istraživanja religije arhaičkog društva

Interpretacije jugoslavenskih autora kao J. Erdeljanovića (1938), T. Đorđevića (1933) i najsuvremenijih etnoloških istraživanja religije arhaičkog društva u drugim (tj. neslavenskim) kulturama i civilizacijama nisu bitnije utjecale na suvremenu jugoslavensku sociologiju religije. Drugačije stoji s izravnim izučavanjem religije arhaičkog slavenskog društva, koje još suvremena jugoslavenska sociologija religije nije iskoristila u onoj mjeri u kojoj bi trebala, ali koja tim ništa ne bi smjela izgubiti od svoje objektivne znanstvene vrijednosti pa i aktuelnosti. Veš 1869. godine objavila je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti »Komparativnu mitologiju« Vatroslava Jagića, djelo koje je i desetljećima kasnije inspiriralo mnoge jugoslavenske istraživače raznih mitologija, prije svega starih Slavena u cjelini ili samo nekih slavenskih plemena kao Srba, Hrvata, Makedonaca itd.

Vrijedne doprinose izučavanju religije starih Slavena dala su djela N. Nodila »Religija Srba i Hrvata« Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. 77, Zagreb 1885/1889, I. Pilara »O dualizmu u religiji starih Slavena i o njegovu podrijetlu i značenju« Zagreb, 1931, S. Trojanovića »Vatra u običajima i životu srpskog naroda« Beograd, 1930, M. Filipovića »Tragovi Perunovog kulta kod Južnih Slavena« glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija sv. III, 1948, N. Gržetića »O vjeri starih Slovjana«, Mostar, 1900, N. Sučića »Hrvatska narodna mitologija«, Zagreb, 1943.

Izučavanju religije starih Slavena dosta su pridonijeli i neki nejugoslavenski autori kao A. Bruckner (1923), E. Gasparini (1952, 1964), V. Krasinski (1853), L. Leger (1901), L. Hiederle (1916), E. Wienecke (1940) i drugi. Pokušaj sistematiziranja cijele slavenske mitologije nedavno je učinio Franjo Ledić u knjizi »Mitologija Slavena« (Ledić, 1969), a Špiro Kulišić je pokušao na temelju izučavanja novogodišnjih običaja prodrijeti u bit stare srpske religije. Kulišić je u potpunosti oborio Čajkanovićevu tezu, da se »cela srpska religija svodi na kult predaka« (1924, 1932, 1941) dokazavši »analizom obimne građe. . . da suštinu stare srpske religije sačinjavaju u prvom redu animistička vjerovanja i mađija, zatim kult pokojnika i vjerovanja u razna demonska bića, i najzad izvjesni tragovi poštovanja viših božanstava.« Kao drugu osnovnu karakteristiku stare srpske vjere navodi Kulišić »njen dinamizam, njen aktivni odnos prema prirodi i njenim mističnim silama« (1970:7).

Antropogeografska istraživanja Jovana Cvijića objavljena kao uvodni rad kasnije glasovite serije »Naselje i poreklo stanovništva« (Srpska akademija nauka, Bgd, od 1902) pod naslovom »Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva« i u posebnoj studiji (1922, 1931), kao i mnogobrojni radovi objavljeni u »Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena« ili u »Glasniku Zemaljskog muzeja« u Sarajevu, kao i radovi iz područja ruralne sociologije Sretena Vukosavljevića, Cvetka Kostića, Mije Mirkovića, Nikole Vuče, Rudolfa Bičanića (Rovcek, 1958, 1959) mogu mnogo pridonijeti potpunijem shvaćanju religije u arhaičkom i srednjovjekovnom društvu.

Ali ovi su radovi isto tako vrlo važni i za potpunije shvaćanje suvremene kršćanske religioznosti na jugoslavenskom tlu i pogotovu njezinih ne malih specifičnosti, jer je i u crkvenokršćanskoj religioznosti sačuvano mnogo arhaičnih, predkršćanskih običaja i shvaćanja koja su samo kršćanski modificirana.

Pokušaji marksističkog zasnivanja sociologije religije

Razdoblje od 1945. pa do 1966. godine moglo bi se s obzirom na razvoj jugoslavenske sociologije religije okvalificirati kao pokušaj marksističkog zasnivanja sociologije religije. Ovdje je sociologija religije shvaćena u najširem značenju riječi, dakle, i kao idejno-filozofska kritika religije utemeljena na historijsko-dijalektičkom materijalizmu. Ovo razdoblje karakterizira pokušaj prevladavanja individualističkog koncepta sociologije religije kao i istodobno jaka težnja za oslobođenjem od sovjetskoruskog dogmatski uskog shvaćanja predmeta i uloge sociologije religije. Pored toga za ovaj period je značajno odsustvo svakog empirijsko-sociološkog izučavanja reli-

gije, koje se nadomješta znanjem stečenim na temelju Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih izjava o religiji, istrgnutih iz historijsko-socijalno-ekonomskog konteksta i šablonski tj. nedijalektički, nekritički, nehistorijski primijenjenih na kršćanstvo u cjelini i posebno na nastanak kršćanstva.

Osim ovih općih karakteristika, za jugoslavensku sociologiju religije ovog razdoblja značajan je pokušaj rješavanja pitanja nastanka religije, posebno kršćanske. Rješavanjem toga problema bavio se tada svatko tko je napisao makar jednu riječ o religiji. Cilj tih svih napora valjda je bila želja da se *genetički* dođe do biti religije, a tek bi se onda moglo, oboružano jasnim definicijama religije pristupiti i njezinom adekvatnom, sociološkom izučavanju. Pri tom se sasvim zaboravilo na upozorenje Joachima Wacha, da sociologija religije ne može određivati »prirodu i bit religije« nego je mora »nekako« pretpostaviti (Wach, 1944:4) Ali *krivo* postavljeni problem, rješavan je s jedne strane sasvim *neoriginalno* i s druge strane *vulgarnomarksistički*. Neoriginalno, jer se slijede Paul Holbach, Lucien Henry, Ludwig Feuerbach, Salamon Reinach, Henri Roger, Karl Kautsky i sovjetsko-ruski uzori¹, čak i tamo gdje se kritiziraju. Problem nastanka (kršćanske) religije je rješavan i *vulgarnomarksistički*, jer se uzrok nastanka kršćanstva isključivo svodio na ekonomsko-društvenu bazu (Goričar, 1952:20). To je involviralo priznanje, kasnije od jugoslavenskih marksističkih filozofa potpuno zabačeno², teorije odraza. Najpoznatiji zastupnici ovog pravca su Oleg Mandić, Ante Fiamengo, Enver Redžić, Veljko Ribar, kao i mnogi drugi manje poznati. Svoje opsežno djelo »Od kulta lubanje do kršćanstva« Oleg Mandić je završio slijedećim riječima: »Ovaj letimičan pregled važnijih elemenata u kršćanskim religijama pokazuje, da su one konačan *proizvod* društvenog razvitka. . . Njima (religijama MO), kao i razlikama, po kojima se one razlikuju jedne od drugih, korijen se nalazi u *materijalnim* uvjetima života ljudi, koji su različiti već prema razvojnom stupnju društva i prema njegovoj geografskoj okolini. Ali se te određene *društvene potrebe*, koje izazivaju postanak religioznih vjerovanja, mogu svesti na ovaj zajednički nazivnik — *životne teškoće i nepoznavanje* prirodnih i društvenih zakona« (Mandić, 1954:431). Ovakvo *simplificističko* tumačenje postanka kršćanstva mnogo je bliže građanskom pozitivizmu nego Karlu Marxu. Ono je osim toga intenzivno naivnoprosvjetiteljski obojeno. Ovo su već zapazili i tadašnji marksistički mislioci u Jugoslaviji. Tako je Veljko Ribar smatrao da svi, gore skicirani, pokušaji zasnivanja marksističke sociologije i filozofije religije predstavljaju »u pogledu naučnog studija kršćanske religije. . . u stvari više *prosvjetiteljstvo* i slobodno *mislilaštvo* dotjerano »à la marxiste«, nego pravo njeno marksističko izučavanje i kritiku« (Ribar, 1961:5). Ove iste pokušaje je Andrija Krešić optužio zbog »*simplificističkog*, shematskog i netačnog shvatanja historije« (Krešić, 1953:151), a slično je učinio i Jože Goričar uz obrazloženje, da je religija »veoma udaljena od svoje ekonomske baze«, pa se tim povećao »međusobni utjecaj raznih oblika društvene svi-

1) Upravo u vrijeme o kojem govorimo pojavili su se prijevodi djela citiranih autora.

2) Vidi diskusije o praksi subjektu-objektu i refleksiji objavljene po raznim časopisima i materijale sa kongresa jugoslavenskih sociologa i filozofa održanog na Bledu 1961. godine. Posebno radove Mihajla Markovića, Predraga Vranickog, Gaje Petrovića i Rudija Supleka.

jesti jedne na drugu«. Ako ne bismo uzeli ove momente u obzir — misli Goričar — reducirali bismo problematiku nastanka i društvene uloge religije na jedini utjecaj društveno-ekonomske baze. A to ne bi bio »historijski, nego vulgarni, ekonomski materijalizam« (Goričar, 1952:19).

U ovom kontekstu treba se osvrnuti i na Branka Bošnjaka, premda nje govori i izvan naše zemlje poznati radovi ne spadaju po svojoj širini u filozofskoj produbljenosti u ovo pozitivističko-simplificističko razdoblje jugoslavenske sociologije religije. Bošnjaku pripada posebno mjesto u filozofiji religije, ali ga se ne može mimoći ni u sociologiji religije, budući da je on u svojim radovima rješavao i one probleme iz filozofije religije, što ih empirijsko-sociološka istraživanja shvaćaju kao svoje teorijske pretpostavke. Bošnjakova teorija o odumiranju religije involvira ili čak i pretpostavlja zauzimanje jasnog stava prema problemu nastanka religije. On piše u »Filozofiji i kršćanstvu«: »Problem odumiranja religije ne svodi se samo na odnos i stanje ekonomskih i socijalni hodnosa . . . Sve dotle dok bude postojao *strah od smrti i želja* za vječnošću, postojat će i religija« (Bošnjak, 1966:578). Ovako jasno formuliranim naglašavanjem antropoloških momenata u nastanku i održavanju religijske svijesti, Bošnjak je nastojao prevladati dotadašnja vulgarno-marksističko-prosvjetiteljska rješenja toga problema. Osnovnu postavku Bošnjakove knjige »Filozofija i kršćanstvo« — mogućnost racionalne kritike iracionalnog (tobože teološkog) shvaćanja — s pravom je doveo u pitanje Vojin Simeunović (Simeunović, 1968) tvrdnjom, da se sa stajališta fundamentalne ontologije, s koga polazi Bošnjak, ne bi mogla praviti bitna razlika između teologije i filozofije. Naime, Bošnjakovo teorijsko polazište je pitanje o smislu iskona i ono je tako postavljeno, da ni teologija ni tradicionalna filozofija u liku zapadnjačke metafizike, ne bi mogle dospjeti do onoga tla u kome je utemeljeno ono što zovemo ljudskim iskonom. Ipak Bošnjak se trudi da filozofski utemelji njegov smisao. Teološke pokušaje usmjerene u tom pravcu on unaprijed i bez dovoljno uvjerljivih argumenata odbacuje. Bošnjakovo posljednje opširno djelo, »Filozofska kritika Biblije« (1971) više je zanimljivo za povjesničara kritike religije nego za sociologa religije.

Da bismo upotpunili sliku o periodu, moramo navesti još Vinka Cevića (1959) i Šefkiju Žuljevića (1959) eksponente jednog pravca koji je u tom vremenu bio jako prisutan, ali je danas jedva zamjetiv. Njihova istraživanja su okrenuta povijesti čovječanstva (Žuljević) ili srednjeg vijeka (Cević) sa željom da po svaku cijenu diskreditiraju institucionalizirane religije. Oni, doduše, ne konstruiraju proizvoljno povijesne činjenice, ali komipliranjem samo onih činjenica iz historijskog događanja koje ocrnjuju religijske institucije, daju nepotpunu sliku o povijesnom događanju kao takovom i nude jednostranu ocjenu o historijskoj ulozi crkava i religijskih institucija. Osim toga Žuljevićeva istraživanja su izrazito emotivna-ateistički impregnirana (1959:5).

Zasnivanje marksističke sociologije religije :Esad Ćimić i drugi

Sasvim novo razdoblje u jugoslavenskoj marksističkoj sociologiji religije započinje knjigom sarajevskoga sociologa Esada Ćimića »Socijalističko društvo i religija« (1966, 1970). Ćimić prilazi religijskom fenomenu opreznije, objektivnije, svestranije temeljeći svoju teoriju religije na vlastitim em-

pirijsko-sociološkim istraživanjima religije i religioznosti i napuštajući javlovo teoretiziranje nad Marxovim, Engelsovim i Lenjinovim izjavama o religiji. On nipošto ne potcjenjuje ove izjave, nego imajući pred očima njihovu povijesnost on ih želi shvatiti i (opravdati) u historijsko-političko-socialnom kontekstu u kojem su izrečene. Pri tome se nije ni za dlaku udaljio od Marxovog poimanja društva kao ekonomsko-socialnim itd. suprotnostima punog totaliteta (Adorno, 1970:94) i njegovog načina pristupanja religijskom fenomenu. Čimić naglašava potrebu empirijsko-sociološkog pristupa religiji, ali ne zaboravlja na ograničenost i teškoću uvida u empirijsku datost samu.

Zagovarajući upravo takav pristup religijskom fenomenu i citirajući riječi Ante Fiamenga, on upozorava da je u ispitivanju religije riječ io »jednom vrlo osjetljivom subjektivnom fenomenu psihičko-intelektualne prirode koji je *teško* pristupačan određenom objektivnom mjerenju« (Fiamengo, 1957:193). Mada on sasvim precizno definira religiju (Čimić, 1970:91), ipak je potpuno svjestan da »sociolog ne istražuje religiju po sebi« (1970:10). Čimić uviđa (premda izričito ne tvrdi), da je Marx svoje izjave o religiji gradio na temelju uvida u njezino funkcioniranje, a tek onda u njezinoj infrastrukturi tražio razloge takvog funkcioniranja (Marx, 1947:43). Stvarno funkcioniranje religije može se danas najbolje utvrditi usavršenom, filozofski osmišljenom i produbljenom, empirijsko-sociološkom metodom. Zbog toga se pisac »Socijalističkog društva i religije« obilato koristi raznim (prije svega u SAD, Engleskoj i Francuskoj prakticiranim) metodama, koje istodobno modificira izvanredno dobro uspjelim kombiniranjem subjektivnih i objektivnih pokazatelja. Osim toga za njegova istraživanja značajna su izvanredno dobra zapažanja, nadopunjena svestranom suradnjom s ideološko-političkim radnicima i institucijama, te s teolozima i službenim predstavnicima triju konfesija (pravoslavne, katoličke i islamske). Ovo je posebno prisutno u autorovoj novoj knjizi »Drama ateizacije« (Čimić, 1971), koja je uspjela dopuna prve. Kao što je u »Socijalističkom društvu i religiji« istraživani odnos između samoupravljačke prakse i procesa prevladavanja tradicionalne (konvencionalne) religije, tako je u »Drami ateizacije« specijalno istraživani odnos između religije i samoupravne škole. Ali ne samo gotovo do maksimuma usavršen metodološki pristup, nego i sami rezultati Čimićevih istraživanja su vrlo važni. Njegova tipologija religioznosti, koja je istodobno preduvjet i plod iznijansirane analize religijske svijesti, pomagala mu je da i ispod naslaga crkvene religioznosti proдре do onih individualnih, ljudskih odrednica, koje konstituiraju religioznu i ateističku svijest (Čimić, 1966:133/143).

»Drama ateizacije«, koja inače predstavlja optimum težnje za objektivnošću i maksimum uživanja jednog marksiste-ateiste u problem religije, je puna trezvenih intelektualnih analiza, finih psiholoških zapažanja i smionih humanističkih poruka. Ova, na momente blistavim stilom napisana knjiga je istovremeno humano motivirana i provokativna, jer zrači na svakoj strani kritično-upitnim stavom ne dopuštajući rutinskoj svijesti da se samodopadljivo veseli svojoj rutinerskoj lukavosti i neprestano je provocirajući dobro smišljenim pitanjima, neuobičajenim zaokretima, neočekivanim rješenjima.

Najveći nedostatak Čimićevih istraživanja — na koji je svojedobno upozorio Šagi-Bunić — je nedovoljno respektiranje ateističkog utjecaja Saveza

komunista kao posrednika i stvaraoca dominantne ideologije (Šagi-Bunić, 1967).

Za razliku od Esada Ćimića koji gradi svoju teoriju religije polazeći prvenstveno od rezultata empirijskih istraživanja, Zdenko Roter i Zlatko Frid proučavaju odnos društva i religije prvenstveno s *politološkog* stanovišta, tj. na temelju izučavanja službenih crkvenih doktrina, njihovih širih, (bar) teoretskih prihvaćanja i idejno-teoretskih i političko-pragmatičkih stavova etabliranih socijalističkih snaga prema religiji, religijskoj praksi i religijskim institucijama. I ovaj put je ne samo korektan nego i efikasan, budući da crkveni (u prvom redu koncilski i papinski) dokumenti religijsku praksu is-
todobno i sankcioniraju i anticipiraju. Frid je u svojoj knjizi »Religija u samoupravnom socijalizmu«, koja predstavlja »zbirku rasprava i analitičkih radova objavljenih u vrijeme od 1966—1970 godine« (Frid, 1971:7), najprije želio prikazati jugoslavensku (društveno-političku) praksu u odnosu prema religijskim (konfesionalnim) zajednicama, a zatim svojim sugestijama utemeljenim na Programu Saveza komunista Jugoslavije i marksističkoj teoriji pridonijeti osvjetljavanju i produbljanju te problematike (Frid, 1971:9). Roter se bavi istom problematikom, samo je još i vremenski proširuje. On je u studiji o »Crkvenom nauku o komunizmu, socijalizmu, marksizmu in ateizmu« proučavao odnos između Katoličke crkve i radničkog pokreta počevši od javnog postavljanja ovog problema u crkvenim i socijal-demokratskim oficijelnim stavovima. Roter slično kao i Vjekoslav Mikecin (Roter, 1970, Mikecin, 1967:43) dobro uočavaju, da je Katolička crkva svoje stavove prema marksizmu, socijalizmu i komunizmu radikalno izmijenila, ali dovoljno ne ističu činjenicu, da su se ovi stavovi mijenjali, ako ne paralelno s destalinizacijom i dedogmatizacijom marksistički oblikovanog socijalizma i lenjinistički impregniranog komunizma, a ono bar ovisno o napretku tih mukotrpnih procesa.¹

Srđan Vrcan, a zatim Marko Kerševan specijalno izučavaju religioznost mladih. Vrcan, koji je u jugoslavenskoj javnosti poznat po radovima iz teorijske sociologije, napisao je u posljednje vrijeme nekoliko solidnih članaka iz sociologije religije među kojima treba svakako spomenuti članak »Neke teoretske implikacije religioznosti kao masovnog fenomena u suvremenom socijalističkom društvu«. Autor promatra suvremenu jugoslavensku situaciju s obzirom na religiju i religioznost kao »privilegiranu historijsku situaciju«, koja svojom kompleksnosti, dinamičnosti i otvorenosti nudi vrlo rijetku mogućnost provjeravanja »primjenljivosti različitih teoretskih ideja o religiji i religioznosti i snage nekih teoretskih argumenata (Vrcan, 1971:150, 162).

Vuko Pavičević je svojom »Sociologijom religije« (Beograd 1970) dao vrijedan sistematski pregled ove discipline. Njegovi vrlo zanimljivi i temeljiti radovi iz etike pripadaju više filozofiji nego sociologiji religije, pa ih samo zbog toga ovdje tek spominjem. Isto vrijedi i za Tinu Hribara.

Kad govorimo o suvremenim tokovima jugoslavenske marksističke sociologije religije ne smijemo nipošto mimoći mladog ljubljanskog sociolo-

1) Interesantan je stav S. Kavčiča »Svesti značaj vjere samo na 'opijum' izgleda mi isto tako neadekvatno i jednostrano kao, recimo, tvrditi da je ljudsko tijelo sastavljeno od vode« (Kavčič, Bgd. 1967; 12).

ga religije Marka Kerševana. Kerševanu je uspjelo artikulirati vlastiti »teoretski model za izučavanje religije kao specifične prakse«. Ova veoma zanimljiva, za empirijska istraživanja jednako kao i za filozofska promišljanja prikladna teorija bila je doduše inherentna kao tendencija i stavovima nekih drugih jugoslavenskih mislilaca, ali Kerševan ju je prvi jasno formulirao i opširno obrazložio. On polazi od kompletnog opusa Karla Marxa i traži inspiraciju u Louisu Althusseru. Kerševan, polazeći od činjenice da je Marxova najsadržajinja misao o religiji ona kojom se tvrdi da je religija jedan od načina prisvajanja svijeta, dolazi do zaključka da je »religija relativno samostalna praksa, struktura koja se ne može svoditi na druge prakse napr. ekonomsku« i da postoje izvjesni objekti (smrt, svijest o prolaznosti, moralni imperativ) koji se mogu očovječiti (»dati človeške mere«) jedino religijskom praksom (Kerševan, 1969: 738, 748, 740).

Samostalna empirijska istraživanja Štefice Bahtijarević o rasprostranjenosti religioznosti u zagrebačkoj regiji kao i istraživanja što ih je obavila zajedno s Brankom Bošnjakom o »stavovima ispitanika o utjecaju i ulozi religije u porodičnom životu i odnosima u porodici« i o »stavovima ispitanika zagrebačke regije o odnosima crkve i države, te o osuvremenjivanju crkve« (Bahtijarević, 1969) samo su relativno uspjela primjena onih metodoloških pristupa o kojima smo govorili i s tog stanovišta manje za nas interesantna. Ipak rezultati ovih istraživanja su mnogo vrijedniji. To posebno važi za »Rasprostranjenost religioznosti na području zagrebačke regije« Štefice Bahtijarević. Na ovo je Rajko Dobrivojević s pravom ukazao u Pogledima (1/1969).

Jugoslavenska marksistička sociologija religije mogla bi zabilježiti i veće rezultate ukoliko bi nastavila onim putem kojim je pošao Esad Ćimić tj. ukoliko bi uspješno izbjegavala Scylle ostajanja na čistom teoretiziranju i Haribde grozničave priljepljenosti uz makoliko interesantnim podacima bogate empirije*. »Sekcija sociologije religije Jugoslavenskog udruženja za sociologiju«, konstituirana zalaganjem Srđana Vrcana u veljači 1971., kao i pokretanje časopisa za sociologiju religije moglo bi mnogo pridonijeti i uspješnijoj znanstvenoj suradnji i lakšem uočavanju i prebrođavanju teškoća s kojima će se jugoslavenska sociologija religije morati suočiti.

BILJEŠKE:

1. Adorno, Theodor W., *Sociologie und empirische Forschung, Der Positivismusstreit in der deutschen Sociologie*, Neuwied, Berlin 1970, 94.
2. Bahtijarević, Štefica, *Rasprostranjenost religioznosti na području zagrebačke regije*, Zagreb 1969.
3. Bošnjak, Branko, *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1966; *Grčka filozofska kritika Biblije*, Zagreb 1971.
4. Bruckner, A., *Mitologia slava*, Bologna 1923.
5. Ćečić, Vinko, *Religija i ateizam*, Zagreb, 1959.
6. Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje*, Beograd, sv. I 1922, sv. II 1931.
7. Ćimić, Esad, *Socijalističko društvo i religija*, Sarajevo 1966, 1970 (II izd.); *Drama ateizacije*, Sarajevo 1971.
8. Čajkanović, V. *Studije iz religije i folkloru*, Beograd 1924; *Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji*, *Godišnjica Nikole Ćupića* 41, Beograd 1932; *O srpskom vrhovnom bogu*, Beograd 1941.

9. Dorđević, T. R., Najstarija religija, Beograd 1933.
10. Erdeljanović, J. O počecima vere i drugim etnološkim problemima, Beograd 1936.
11. Fiamengo, Ante, Problem sociologije i statistika, Beograd 1957.
12. Frid, Zlatko, Religija u samoupravnom društvu, Zagreb, 1971.
13. Gasparini, E. I riti popolari slavi, Venezia 1952.
Il Matriarcato slavo, Venezia 1964,
Questioni di mitologia slava, Slovenski etnograf, Ljubljana 1961.
14. Goričar, Jože, O nastanku, razvoju in društveni vlogi religije, Ljubljana 1952.
15. Kavčič, Stane, Promjene u katoličkoj crkvi, Beograd, 1967.
16. Kerševan, Marko, Teoretski model za proučavanje religije kao specifične prakse, Naše teme, Zagreb, 5/1969.
17. Korač, Veljko, Marks i suvremena sociologija, Beograd 1968.
18. Krasinski, V. Historie religieuse des peuples slaves, Paris 1853.
19. Krešić, Andrija, O jednoj ocjeni društveno-historijske uloge kršćanstva, Pregled, Sarajevo 9/1953.
20. Kulušić, Spiro, Iz stare srpske religije, Beograd 1970.
21. Ledić, Franjo, Mitologija Slavena, Zagreb, 1969.
22. Leger, L. La mythologie slave, Paris, 1901.
23. Mandić, Oleg, Od kulta lubanje do kršćanstva, Zagreb 1954.
24. Marx, Karl, Kapital I, Zagreb 1947.
25. Mikecin, Vjekoslav, Pogled na temeljne stavove katoličke socijalno političke doktrine, Politička misao, Zagreb 2/1967.
26. Niederle, L. Slovanske starožitnosti II, sv. I Praha 1916.
27. Ribar, Veljko, Istorijska uloga hrišćanstva u smeni društveno-ekonomskih formacija, Beograd 1961.
28. Roter, Zdenko, Crkveni nauk o komunizmu, socijalizmu, marksizmu in ateizmu, Ljubljana 1970.
29. Roucek, S. Joachim, Contemporary sociology, New York 1958.
30. Simeunović, Vojin, Smisao iskona, Odjek, Sarajevo, 1-15. VIII 1968.
31. Supek, Rudi, Sociologija i socijalizam, Zagreb, 1969.
32. Šagi-Bunić, T., Esad Ćimić — Socijalističko društvo i religija, Svesci, Zagreb, 2/1967.
33. Vrcan, Sraan, Some Theoretical Implications of the Religiosity as a Mass Phenomenon in a Contemporary Socialist Society, Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie, Köln—Opladen, Band VII 1971.
34. Žuljević, Šefkija, Ateizam kroz vekove, Sarajevo 1959.
35. Wach, Joachim, Sociology of Religion, Chicago 1944.
36. Weinecke, E. Untersuchungen zur Religion der Westslaves, Leipzig 1940.

THE MARXIAN SOCIOLOGY OF RELIGION IN YUGOSLAVIA

(Summary)

The Sociology in general and the Sociology of religion in particular is an emerging science in Yugoslavia, although the problems of religiosity were treated by some early ethnological and anthropogeographic studies (V. Jagić, N. Nodilo, I. Pilar, J. Cvijić and others). The post-war development of the Sociology of religion in Yugoslavia can be analysed in two phases. In the first ten or more post-war years the Sociology of religion, if justifiably called so, was of a dogmatic and vulgarly Marxian approach to the religious phenomena (O. Mandić, A. Fiamengo, V. Ribar). The positivistic and enlightenment assumptions of the criticism of the religion following Paul Holbach, Karl Kautski and Soviet examples poses a simplified thesis that the knowledge, from the one hand, and the intervention of the socialist society into the socio-economic problems answering the existential questions, from the other hand, will do away with the very foundations of religion and the religion itself. A new approach started to pervade recently, when the body of knowledge and suppositions concerning the phenomenon of religion following the Marx's concepts are related to the results of empirical research. (Esad Ćimić, Zdenko Roter, Srđan Vrcan, Marko Kerževan, Štefica Bahtijarević). This developmental stage of the Sociology of religion is characterised by numerous research on some specific sociological problems of religion, which being neither the empty theoretical constructs nor mere nonimaginative empiricism achieved a more or less harmonious synthesis of theory and research results. The Sociology of religion in Yugoslavia is expected to yield significant achievements if this direction is followed.

Prevela: Mira Obradović